УДК 94(47)

Ф.М. Солтанов

ГАЛИМ ҺӘМ ҖӘМӘГАТЬ ЭШЛЕКЛЕСЕ: ЯХЪЯ АБДУЛЛИН

Статья посвящена освещению жизненного пути известного татарского философа и общественного деятеля Я.Г. Абдуллина. После окончания Великой Отечественной войны бывший фронтовик занимал ответственные партийные посты в Казани и областном комитете партии. В 1959 г. по собственному желанию перешёл в преподавательскую работу, в 1978 г. успешно защитил докторскую диссертацию на тему «Социально-философская характеристика татарской просветительской мысли». Его научная деятельность связана с Институтом языка, литературы и истории, где он работал с 1971 года: заведующий отделом, заместитель директора, директор (1982–1986), с 1986 года главный научный сотрудник. С 1997 года главный научный сотрудник Института истории Академии наук РТ. В публикации повествуется о научном вкладе Я.Г. Абдуллина в развитие гуманитарных знаний и раскрывается его роль в формировании научного направления по изучению истории татарской общественной мысли.

Ключевые слова*:* Я.Г. Абдуллин, гуманитарные знания, наука в Татарстане, татарская общественная мысль, просветительское движение, татарское национальное движение.

The article is devoted to the life path of the famous Tatar philosopher and public figure Ya.G. Abdullin. After the end of the great Patriotic war, the former front-line soldier held responsible Party positions in Kazan and at the regional Party Committee. In 1959 at his own request he moved to teaching in 1978, he successfully defended his doctoral dissertation on the topic "Socio-philosophical characteristics of Tatar enlightening thought". His scientific activity is connected with the Institute of Language, Literature and History, where he worked since 1971: head of the department, Deputy Director, Director (1982–1986), since 1986 chief researcher. Since 1997 he has been a chief researcher at the Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. The publication tells about his scientific contribution to the development of humanitarian knowledge and reveals the activities for the formation of a scientific direction for the study of the history of Tatar social thought.

Keywords: Ya.G. Abdullin, Humanities, science in Tatarstan, the Tatar social thought, educational movement, tatar national movement.

«Татар әлегә яшәвен дәвам итә. Ләкин йокымсыраган хәлдә. Уяна алмый азаплана. Әй, уятасы иде аны һәм үзенең мөстәкыйльлеге өчен көрәшкә канатландырасы иде. Моның өчен аның аңына милләт идеясен тирән сеңдерәсе иде». Моннан 15 ел элек язып калдырылган бу җан авазына тиң сүзләр татар халкының аянычлы язмышын, үткән тарихи юлын һәм бүгенге хәлен тирән белгән, аның киләчәген бәхетле итеп күрергә теләгән, шул максатка булдыра алганча үзеннән өлеш кертергә тырышкан шәхескә – күренекле татар галиме, фәлсәфә фәннәре докторы, профессор, Татарстан Фәннәр

академиясенең шәрәфле әгъзасы, ТАССР, РСФСРның атказанган фән эшлеклесе, Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге бүләк лауреаты, Бөек Ватан сугышы ветераны Яхъя ага Абдуллинга карый. Исән булса, аңа 2020 елда 100 яшь тулган булыр иде.

Яхъя ага 1920 елның 9 гыйнварында Татарстанның хәзерге Теләче районындагы гүзәл Макса елгасы буенда урнашкан борынгы татар авылы Олы Кибәхуҗада дөньяга килә. Нәсел җепләренә кагылып: «Безнең нәсел чыгышы белән Олы Кибәхуҗадан түгел. Миңа билгеле булган иң тәүге бабам Бикуш исемле. Ул чыгышы белән Теләчедән көнбатыштарак урнашкан Күкчә авылыннан. Күрәсең, укыган кеше булгандыр. Аны инде чукындырылган Олы Кибәхуҗа халкы балаларга ислам сабагы укытырга чакырып китертә... Бикуштан соңгы бабам Җәгъфәр исемле була. Аннан соңгысы Бикбау. Бикбаудан соңгы бабам Биктимер бик зирәк кеше була. Бу бабам узган гасырның урталарында (XIX гасыр) официаль рәвештә исламга кайту өчен күтәрелгән көрәшнең уртасында була һәм җәзасын да берәгәйле ала... Әтием Габдулла – 1885 елда, әнием Хәнифә 1886 елда туганнар. Һәр икесе дә хәтеремә гадел, инсафлы, эшчән, тырыш кешеләр булып кереп калганнар. Әтием бик туры сүзле иде. Аны, авыл мәктәбендә башлангыч белем алганнан соң, Казаклардагы җәдиди мәдрәсәгә укырга бирәләр. Ул анда 7 ел буе белем туплый. Тарихтан, җәгърафиядән, табигать фәннәреннән яхшы хәбәрдар иде. Дини тәгълиматны да тирән үзләштергән була», – дип яза ул [Абдуллин, 2005, б. 10–12].

Яхъя 6 яшендә мәктәп бусагасын атлап керә, 16 яшеннән район газетасында техник сәркатип буларак хезмәт юлын башлый, комсомол сафына баса, 1938 елда Алабуга шәһәрендәге Сәяси агарту техникумына (тиздән ул Республика сәяси агарту мәктәбе дип атала башлый) имтихан тота, аның комсомол комитеты сәркатибе итеп сайлана, партиягә алына; 1940 елда армиягә чакырыла, башта радистлар мәктәбенә, аннары Брянск хәрби-сәяси училищесына җибәрелә. Бөек Ватан сугышында катнаша, легендар 62 нче армия сафларында Сталинградны саклый, каты яралана, үз теләге белән тагын фронтка китә. Ленинград шәһәрен чолганыштан коткаруда, Балтыйк буе илләрен, Польшаны азат итүдә, Берлинны штурмлауда катнаша. Бу чакларны искә төшереп: «Күпне күрдем, күпне ишеттем», – дип яза Яхъя абый.

Сугыштан кайткач, 1959 елга кадәр Казанда партия эшендә була, 1949 елда партия өлкә комитеты каршындагы ике еллык республика партия мәктәбен тәмамлый, Казан юридик институтына укырга керә, 1953 елда Мәскәүгә Иҗтимагый фәннәр академиясенең Дәүләт һәм хокук бүлегенә «Фәлсәфә тарихы» белгечлегенә аспирантурага имтихан тота, 1957 елда янәдән Казанга кайта һәм Казан шәһәр партия комитетының идеология эшләре буенча секретаре итеп рәсми төстә сайланып куела. 1959 елда үз теләге белән Казан ветеринария институтына өлкән укытучы булып күчә, доцент, кафедра мөдире вазифаларын башкара, фәнгә тартыла. 1971 елда ул үзенең язмышын Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты (ТӘһТИ)

белән бәйли: башта фәнни хезмәткәр, сектор мөдире, аннары институт директорының фән буенча урынбасары, институт директоры дәрәҗәсенә күтәрелә. 1986 елдан, пенсиягә китү сәбәпле, ТӘһТИдә, аннан соң Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтында гомеренең соңгы елларына кадәр диярлек баш фәнни хезмәткәр, фәнни консультант булып эшли. Болар – Яхъя аганың тормыш юлына караган кыскача мәгълүматлар.

Яхъя ага – фәнгә чагыштырмача соң килгән шәхес. Ул фәнгә беренче адымын Мәскәүдә Иҗтимагый фәннәр академиясендә укыганда ясый: «Каутскийның дәүләт теориясен тәнкыйтьләү» («Критика теории государства Каутского») темасына кандидатлык диссертациясе яза һәм, аны 1957 елда уңышлы яклап, фәлсәфә фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗәгә лаек була. Аның фән дөньясында чын мәгънәсендә галим булып танылуы, һичшиксез, татар фәлсәфи һәм иҗтимагый фикере тарихына, шул исәптән, татар мәгърифәтчелеге һәм җәдитчелек мәсьәләләре, күренекле татар мәдәнияте эшлеклеләренең дөньяга карашларын тикшеренүгә караган хезмәтләренә бәйле.

Ул – үткән гасырның 70 нче елларында, бу өлкәдә сәяси күзлектән чыгып караганда яңалык кертү гаять кыен булган заманда, үз сүзен әйткән кеше. Барыннан да элек, Г. Курсави, Ш. Мәрҗани, Ш. Күлтәси, Г. Утыз Имәни, Х. Фәезханов, К. Насыйри кебек татарның күренекле тарихи шәхесләренең мирасын өйрәнеп, аларның татар иҗтимагый фикерендә тоткан урыннары хакында җитди хезмәт бастырып чыгара алды, бу мирасны булдыра алганча пропагандалады. Әлеге тикшеренүләр нәтиҗәләре аның 1976 елда дөнья күргән һәм фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан бик җылы кабул ителгән «Татар мәгърифәтчелеге фикере» [Абдуллин, 1976] исемле монографиясендә чагылыш тапты, 1978 елда СССР Фәннәр академиясенең Фәлсәфә институтында «Татар мәгърифәтчелеге фикеренә социаль-фәлсәфи бәяләмә» [Абдуллин, 1978] темасына уңышлы якланган докторлык диссертациясенә нигез булып торды. «Татар мәгърифәтчелеге фәлсәфәсе, – диелә хезмәттә, – гәрчә дөньяга дини-идеалистик караш белән араны кискен рәвештә өзә алмаса да, рационалистик фәлсәфә булды, ул бер очракларда пантеизм, икенче очракларда деизм белән бәйләнгән иде һәм, дөньяга прогрессиврак караш буларак, Урта гасырлар иррационализмына һәм мөселман схоластикасына каршы торды. Табигатьне, илаһи асылны пантеистик һәм деистик рухта аңлату дөньядагы әйберләрне һәм күренешләрне аларның үз табигатеннән һәм эчке закончалыкларыннан чыгып тикшерүгә һәм аңлатуга зарури алшарт булды» [Абдуллин, 1978, б. 143]. Монографиянең тагын бер үзенчәлекле һәм отышлы ягы шунда, галим, фәлсәфәгә хас төп ысулларның берсен кулланып, татар рухи мирасының тарихи яшәеш, тормыш итү рәвеше, милли мәдәният белән бәйлелеген уңышлы фактик материаллар нигезендә күрсәтә алуга ирешә.

Төркиядә яшәүче танылган татар галиме Надир Дәүләт Яхъя аганы «татар мәгърифәтчелеген дөньяга ачкан галим» дип атады һәм,

хезмәтне югары бәяләп, үзенең «Рәсәй төркиләренең милли көрәш тарихы (1905–1917)» [Devlet, Nâdir, 1985) исемле китабында чыганак буларак кулланууын ассызыклады. Америка Кушма Штатларында чыга торган «Slavie Review» журналы шулай ук хезмәтне «бик югары һәм тетрәндергеч эчтәлеге этник үзенчәлекне яклау өчен язылган», дип бәяли [Slavie Review, 1982]. Вашингтонда чыгып килгән икенче бер «Problems of Communism» басмасы: «Китапның нәшер ителүе СССР милләтләренең тарихын объектив өйрәнү тенденциясе дәвам итүгә өметләндерә», дип белдерә [Problems of Communism, 1977]. Фәлсәфәче галимнәр К.Ф. Фасеев [Фасеев, 1977], Р.Р. Мәүләтов [Мавлютов, 1977] шулай ук әлеге хезмәтне җитди фәнни тирәнлек белән сугарылган һәм җентекле язылган эш дип бәялиләр, аның татар мәгърифәтчелеге фикерен өйрәнүгә әһәмиятле яңа өлеш кертүен билгелиләр. Китапка хәзерге көнгәчә, классик төпле хезмәт буларак, ихтыяҗ зур.

Яхъя аганың тагын бер җитди фәнни кыюлыгы булып җәдитчелеккә карата моңа кадәр рәсми яшәп килгән уй-фикерне үзгәртүгә нык өлеш керткән эшчәнлеге тора. Аның «Джадидизм, его социальная природа и эволюция» («Җәдитчелек, аның социаль табигате һәм эволюциясе») [Абдуллин, 1979] исемле күләмле мәкаләсе фәндә яңа юнәлеш буларак кабул ителде. Фәлсәфәче галим җәдитчелекне, башкалардан аермалы буларак, «җәдитчелек, панисламчылык кебек үк, милли изүгә каршы протест һәм гасырлардан килгән артталыкны бетерүгә омтылышны гәүдәләндерде», – дип язып чыкты һәм аны бербөтен идеологик агым итеп күрсәтте, татар мәгариф системасын яңа баскычка күтәрүдә тоткан ролен билгеләде [Абдуллин, 1979, б. 95]. Озак еллар мәгърифәтчелек мәсьәләләрен теге яки бу дәрәҗәдә өйрәнгән атаклы әдәбият галиме Ибраһим Нуруллин Я. Абдуллинның әлеге мәкаләсен уңай бәяләп, автор «үзеннән элгәреләргә тиешле бәясен бирү һәм казанышларына таяну белән бергә, алга яңа адым ясый, күп кенә бәхәсле мәсьәләләргә ачыклык кертә алган. Барыннан да элек авторның җәдитчелекне аның үсеш-үзгәреш процессын күздә тотып тикшерүе, 1905 елгы революциягә (төгәлрәк әйтсәк, 1903 елга) кадәрге хәле белән Беренче рус революциясеннән соңгы күренеше арасына принципиаль чик уздыруына бәйләнгән. Баштагы чорында җәдитчелек тормыштагы һәм идеологиядәге уртагасырчылык калдыкларына каршы юнәлгән гомуммәгърифәтчелек хәрәкәтенә кайтып кала. 1905 елгы революциядән соң инде ул буржуаз-милләтчелек хәрәкәтенә әверелә... Фикер йөрткәндә ул “әйе-юк” принцибына түгел, бәлки чын мәгънәсендә диалектика законнарына таянып эш итә, тарихчылык принцибын эзлекле рәвештә тормышка ашыра. Мәкалә фактик материалга бай. Автор ясаган нәтиҗәләр шул материаллардан үсеп чыга», дигән фикерне алга сөрә [Социалистик Татарстан, 1980]. Мондый караш җәдитчелекнең башка төрки халыклар тарихында да тирән эз калдыруын уңай бәяләргә этәргеч бирә, бу хакта Ташкентта чыгып килгән «Звезда Востока» журналы: «Татар философы Я.Г. Абдуллинның «Җәдитчелек, аның социаль табигате һәм эволюциясе»

дигән хезмәтен аерым билгеләп үтәргә кирәк», дип искәртә [Звезда Востока, 1990]. 1998 елда бу мәкалә тулыландырылып, аерым китапчык булып нәшер ителде [Абдуллин, 1998].

Тагын шунысын аеруча ассызыклап үтәргә кирәктер: Яхъя ага үз тикшеренүләрендә исламият, аның татар мәдәни тормышында тоткан урыны хакындагы мәсьәләләрне гел күз уңында тотты, аларга тарихи-фәлсәфи анализ бирде, үз фикерләрен төрле хезмәтләрендә курыкмыйча чагылдыра алды, халыкка җиткерергә ашыкты. Аның тырышлыгы белән Ш. Мәрҗанинең «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» хезмәте әзерләнде һәм өлешчә, бер том булып басылып чыкты [Мәрҗани, 1989]. Бу шул чор өчен бик зур вакыйга булды.

Һәр эштә, ә фәндә исә бигрәк тә, галимнең абруе һәм дәрәҗәсе аның эшен дәвам итәрлек яшь алмаш әзерләп калдыруыннан, ягъни үз фәнни мәктәбен булдыруыннан чыгып билгеләнә. Яхъя ага бу юнәлештә дә бик уңышлы эш алып барды, үзенә булдыклы аспирантлар туплый алды, аларны фәндә һәм тормышта кеше итәргә тырышты. Фәлсәфә фәннәре докторы Фәрит Солтанов, фәлсәфә фәннәре кандидаты, сәяси фәннәр докторы Рәфыйк Мөхәммәтшин, фәлсәфә фәннәре кандидатлары Рашат Әмирханов, Тәфкил Камалов, Мансур Зарипов, Ләйлә Алмазова, Айдар Хәйретдинов, Гөлүсә Галиәхмәтова, тарих фәннәре кандидатлары Рафаил Мөхәммәтдинов, Фәридә Гаффарова, Мөнир Йосыпов – барысы да аның укучылары. Моннан тыш, Яхъя ага кул астында иҗтимагый фикер тарихы бүлегендә күренекле галимнәрдән академик Әбрар ага Кәримуллин, фәлсәфә фәннәре докторы Айдар Юзиев, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе Әнвәр Хәйри, филология фәннәре докторы Әмир Мәхмүтов, филология фәннәре кандидаты Фәүзия Сәгъдиева дустанә бер коллектив булып эшләде. Яхъя аганың шәкертләре хәзергесе көндә төрле фәнни оешмаларда, югары уку йортларында үз белгечлекләре буенча хезмәт куя.

Я. Абдуллин яхшы оештыручы буларак та зур ихтирам яулады. Гадилеге, гаделлеге, эш өчен янып-көеп йөрүе күпләрне үзенә тартты. Институт директоры буларак, четерекле мәсьәләләрне күтәреп чыгудан да курыкмады. Әйтик, ул җитәкчелек иткән елларда татар әдәбияты тарихын өйрәнү һәм бу тарихның 5 томлыгын хәзерләү буенча зур эш башкарылганда, бу мирас тирәсендә башкорт галимнәре бәхәс куертып җибәрә. Әлеге уңайдан, Яхъя ага башлангычы белән СССР Фәннәр акдемиясенең Әдәбият институтында ике якны чакырып зур сөйләшү уздырыла, ул анда хәзерлекле зур делегация белән бара, ике тапкыр чыгыш та ясый. Шушы җәһәттән үзенең «Үткәннәр һәм уйланулар» дигән китабында ул: «Бәхәстә өстенлек, хаклыкның безнең якта булганлыгы ярылып ята иде. Мәскәүлеләр дә чыгыш ясадылар. Әмма аларның чыгышларыннан кемнең дә булса хаклыгын раслау, дөреслекне табарга тырышу теләге булмаганлыгы күренеп тора иде. Аларга дөреслек түгел, татар белән башкортның сугышып яшәве кирәк. Мәскәү өчен шул мөһим, шул файдалы. Ә соңыннан мин бу очрашуга хәзерләгән белешмә нигезендә үзебезнең мираска

хакыбызны раслап мәкалә яздым. Ул башта «Казан утлары»нда, соңыннан Төркиядә дөнья күрде», – дип искә ала [Абдуллин, 2005, б. 175]. Шундый ук хәл этник чыгыш мәсьәләсендә чувашлар белән килеп чыга, ләкин проблема шулай ук, Мәскәү тарафыннан дөреслекне табуга корылмаганга, чишелми, элеккечә кала [Абдуллин, 2005, б. 175–176].

Яхъя ага үз халкын, аның гореф-гадәтләрен, мәдәниятен бик тә ярата иде, ул милләт белән бергә, аның бүгенгесе һәм киләчәге өчен янып яшәде; шушы максаттан чыгып, милләт язмышына битараф булмаган укучыларга атап «Милләт язмышы: уйланулар» [Абдуллин, 1999] исемле махсус китабын тәкъдим итте. Яхъя аганың үз шәкертләре күңеленә салган милли тойгы-хисләре узган гасырның 80–90 нчы елларында ургылып бәреп чыкты, ул оештырган һәм җитәкләгән бүлек хезмәткәрләренең төп өлеше җәмгыятьтә кабынып киткән татар иҗтимагый хәрәкәтендә, татар халкының милли бәйсезлеге, Татарстан Җөмһүриятенең мөстәкыйльлеге өчен көрәштә алгы сафларда булды; аларның милли оешмалардагы иҗтимагый эшчәнлекләре, массакүләм мәгълүмат чаралары аша татар халкының тарихы, теле, мәгарифе һәм мәдәнияте, дәүләтчелеге һәм бүтән милли мәнфәгатьләре турында язган мәкаләләре һәм чыгышлары, һичшиксез, эзсез калмагандыр. Яхъя ага, инде олы яшьтә булуына карамастан, үзе дә милли хәрәкәттән читтә тормады.

Берничә саллы монография, 250 дән артык фәнни, фәнни-популяр мәкаләләр, җыентыклар авторы Я. Абдуллин бигрәк тә Теләче төбәгенең патриоты, бер үк вакытта горурлыгы да, булды. Ул туган ягына һәм авылына кайтып йөрде, араларны өзмәде. Вафатыннан соң, васыятен үтәп, район китапханәсенә аның гомере буена тупланган, меңәрләгән китапны үз эченә алган шәхси китапханәсе тапшырылды. Район җитәкчелеге һәм халкы да үз якташын гел зурлап килде һәм хәзер дә зурлый: Теләченең яңа бер урамына аның исеме бирелде, Олы Кибәхуҗада туганы Мисүәр Исмәгыйлев тырышлыгы белән тантаналы төстә «Яхъя чишмәсе» ачылды. Ел саен, Яхъя аганың туган көненә туры китереп, район күләмендә мәктәп укучылары арасында «Яхъя укулары» уза, районның төбәк музеенда аның шәхси әйберләре саклана. Шунысы бәхәссез: туган җирең халкы әгәр сине танымаса, син әллә нинди мактаулы исемнәр йөртсәң дә, шәхес буларак тарихта озак кала алмыйсың, синең кадерең булмый. Яхъя ага бу яктан бик бәхетле булды, ул үзе чәчкән һәм үстергән яхшылыкларның әҗерен күрә алды, аның сикәлтәле тормыш юлларын, милләт язмышына битарафлык күрсәтмичә, горур узуы күпләр өчен үрнәк булырлык.

Әдәбият

Devlet, Nâdir. Rusya Türklerinin millî mücâdele tarihi, (1905–1917). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma enstitüsü, 1985. 350 s.

Problems of Communism. 1977. V. 28. №5–6. P.28.

Slavie Review. 1982. V. 40. № 4. P.635.

Абдуллин Я.Г. Джадидизм среди татар: возникновение, развитие, историческое место. Казань: Иман, 1998. 44 с.

Абдуллин Я.Г. Джадидизм, его социальная природа и эволюция // Из истории татарской общественной мысли. Казань: Казанский филиал АН СССР, 1979. С. 91–117.

Абдуллин Я.Г. Милләт язмышы: уйланулар. Казан: «Фән»,1999. 317 б.

Абдуллин Я.Г. Социально-философская характеристика татарской просветительской мысли: дис. ... д-ра филос. наук. М., 1978. 464 с.

Абдуллин Я.Г. Татарская просветительская мысль (социальная природа и основные проблемы). Казань: Татар. кн. изд-во, 1976. 320 с.

Абдуллин Я.Г. Үткәннәр һәм уйланулар... Казан: Татарстан Фәннәр академиясе Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты, 2005. 317 б.

Звезда Востока. 1990. № 9. С.141.

Мавлютов Р. Поборники просвещения // Наука и религия. 1977. № 3. С. 94–95.

Мәрҗани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 414 б.

Социалистик Татарстан. 1980. 27 февраль.

Фасеев К.Ф. Рецензия на книгу Я.Г. Абдуллина «Татарская просветительская мысль» // Вопросы философии. 1977. № 2.

Солтанов Фәрит Мирза улы,
фәлсәфә фәннәре докторы,
Татарстанның атказанган фән эшлеклесе (Казан шәһәре)